

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 43 (2022)

Δελτίον ΧΑΕ 43 (2022), Περίοδος Δ'

Athanassios Mailis, Obscured by walls. The Bēma display of the Cretan churches from visibility to concealment

Ολγα ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ (Olga GRATSIΟΥ)

doi: [10.12681/dchae.34405](https://doi.org/10.12681/dchae.34405)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ (Olga GRATSIΟΥ) Ο. (2023). Athanassios Mailis, Obscured by walls. The Bēma display of the Cretan churches from visibility to concealment. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 43, 417–422. <https://doi.org/10.12681/dchae.34405>

Athanasios Mailis, *Obscured by walls. The Bēma display of the Cretan churches from visibility to concealment* (Byzanz zwischen Orient und Oksident 18), Verlag des Römisch-Germanischen Museums, Mainz 2020, 156 σ. και 212 έγχρωμες και ασπρόμαυρες εικόνες. Στο τέλος περιλαμβάνονται δύο χρονολογικοί κατάλογοι εικονογραφικών θεμάτων 80 συνολικά ναών (σ. 141-142), βιβλιογραφία (σ. 143-153) και ευρετήριο με την τοπογραφική κατάταξη των ναών (σ. 155-156). 30,2×21,5 εκ. ISBN: 978-3795435608.

ΣΤΟΝ ΚΑΛΑΙΣΘΗΤΟ ΤΟΜΟ εκτίθενται τα αποτελέσματα της έρευνας του συγγραφέα για τις μεταλλαγές του τέμπλου και τη συνδεόμενη με αυτές χωροθέτηση των προσκυνηματικών παραστάσεων στους ναούς της Κρήτης, ανάμεσα στον 11ο και τον 15ο αιώνα. Την εποχή αυτή, στον βυζαντινό κόσμο το τέμπλο μετεξελισσόταν, ώσπου αποκρυσταλλώθηκε ως υψηλό διάφραγμα με διπλή λειτουργία, να απομονώνει το ιερό βήμα και να αποτελεί τόπο προσκύνησης εικόνων. Η έρευνα του συγγραφέα για το τέμπλο εντάσσεται στο ενδιαφέρον του να μελετήσει τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις εκάστοτε λατρευτικές πρακτικές και τις καλλιτεχνικές μορφές που τις υποστηρίζουν. Έχοντας αυτό το ερώτημα κατά νου, εξέτασε την οριοθέτηση του βήματος, τη διαδικασία της απόκρυψής του από τον κυρίως ναό αλλά και τη χωροθέτηση εκείνων των τοιχογραφημένων παραστάσεων που προοριζόνταν για προσκύνηση, πριν το τέμπλο γίνει εικονοστάσιο.

Κατά το μακρό διάστημα των πέντε αιώνων που μελετά, η Κρήτη γνώρισε πολιτικές μεταβολές που είχαν σημαντικές επιπτώσεις και στη θρησκευτική ζωή του νησιού. Η ενσωμάτωσή της, το 961, μετά την αραβική κατάκτηση, στη βυζαντινή αυτοκρατορία είχε ως επακόλουθο την προσαρμογή της στη θρησκευτική ομοιογένεια που διαμορφωνόταν κατά τη μετα-εικονομαχική εποχή. Όμως από το 1211 η Κρήτη πέρασε στη βενετική κυριαρχία και δέχθηκε τον συστηματικό βενετικό εποίκισμό και την εγκατάσταση της Λατινικής Εκκλησίας. Ακολούθησε η διάλυση της ορθόδοξης ιεραρχίας και η απομάκρυνση της τοπικής Εκκλησίας από τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Αυτή η διαδοχική σύνδεση και αποσύνδεση της ορθόδοξης Κρητικής Εκκλησίας με το θρησκευτικό κέντρο ήταν επόμενο να έχει επιπτώσεις στο αν και κατά πόσον εφαρμόζονταν στην Κρήτη οι συνοδικοί κανόνες, συμπεριλαμβανομένων ασφαλώς και εκείνων που αφορούσαν το τέμπλο. Αυτές οι ιδιαίτερες θρησκευτικές συνθήκες καθιστούν εξαιρετικά ενδιαφέρουσα τη μελέτη του τέμπλου στην Κρήτη. Εύλογα το βιβλίο βρήκε τη θέση του σε μια εκδοτική σειρά αφιερωμένη στη μελέτη του βυζαντινού κόσμου, υπό το πρίσμα του δίπολου Ανατολή – Δύση.

Το βιβλίο αποτελείται από Πρόλογο, Εισαγωγή και τέσσερα κεφάλαια, στα οποία εκτίθενται τα ευρήματα από την εξέταση 450 ναών της Κρήτης.

Στην Εισαγωγή ο συγγραφέας παρουσιάζει κριτικά το ιστορικό της ως τώρα έρευνας και διατυπώνει την άποψη ότι η παλαιότερη θεώρηση της μετεξέλιξης του χαμηλού φράγματος του πρεσβυτερίου σε υψηλό τέμπλο ως αδιατάρακτη γραμμική πορεία είναι ατελέσφορη, επειδή παραγνωρίζει ότι οι μεταβολές έγιναν με αργούς ρυθμούς στον εκτεταμένο γεωγραφικό χώρο της βυζαντινής αυτοκρατορίας και επομένως προσδιορίζονταν από τις πολύ διαφορετικές συνθήκες κάθε περιοχής. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο έχει προκύψει αξιοσημείωτη ανομοιομορφία στη διαμόρφωση του τέμπλου, την ίδια χρονική στιγμή σε διαφορετικούς τόπους, όπως αναδεικνύεται με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο και από το παράδειγμα της Κρήτης.

Στο πρώτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «Innovation and archaisms. Templa and prostration images in the Cretan Churches from the late 10th to the early 13th century», ο συγγραφέας αναπτύσσει τον κορμό των ερωτημάτων του σχετικά με το τέμπλο, τις παραστάσεις που προοριζόνταν για προσκύνηση, και τη μεταξύ τους σχέση.

Καταρχάς συγκεντρώνει τις αρχαιολογικές μαρτυρίες για τη μορφή των τέμπλων της μεσοβυζαντινής εποχής στην Κρήτη. Τα ευρήματα είναι αποσπασματικά, επειδή η συνεχής χρήση των κελυφών επέφερε μετασκευές που δεν επιτρέπουν την αναγνώριση των αρχικών διευθετήσεων του χώρου. Από τα λιγοστά αρχαιολογικά τεκμήρια, κυρίως ανάγλυφα μαρμάρινα μέλη, συνάγεται ότι η μορφή του τέμπλου ως στηθαίου που έφερε κιονίσκους και επιστύλιο, το οποίο σε άλλες περιοχές του Βυζαντίου σταδιακά κυριαρχεί ανάμεσα στον 10ο και τον 12ο αιώνα, απαντά μόνο στην κεντρική Κρήτη, κυρίως σε επισκοπικούς ναούς (Επισκοπή Ιεράπετρας: ναός σήμερα κατεστραμμένος, Άγιος Τίτος στη Γόρτυνα, Επισκοπή Μονοφατοσίου στα Πάρτηρα). Στη δυτική Κρήτη εντοπίστηκαν φτωχές ενδείξεις για λίθινα ή για σταθερά τέμπλα σε τρεις πιθανές επισκοπικές εκκλησίες (Βιράν Επισκοπή στην ενδοχώρα του Ρεθύμνου, ερειπωμένος ναός στην Αγία Χανίων και Αρχαγγέλος Μιχαήλ στην Επισκοπή Κισάμου).

Όμως σε τρεις άλλους ναούς, επίσης της δυτικής Κρήτης, διατηρήθηκε μια σημαντική μαρτυρία: διαχωριστικά τοιχία σε ύψος που κυμαίνεται από 1,16 έως 1,45 μ., τα οποία ανήκουν στην αρχική φάση δόμησης και πιστοποιούν την ύπαρξη ενός χτιστού χαμηλού διαφράγματος. Το παλαιότερο παράδειγμα σώζεται στον Άγιο Παύλο, κοντά στα Σφακιά, ναό σε σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλο, που χρονολογείται στον 11ο αιώνα και είναι κτίσμα του Ιωάννη του Ξένου, σημαντικής μορφής του μεσοβυζαντινού μοναχισμού και τοπικού αγίου. Στην Παναγία Λαμπηνή, στον ομώνυμο οικισμό, σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό του 11ου ή 12ου αιώνα, διατηρείται διαχωριστικό στηθαίο με τοιχογραφίες του 1301 σε επαφή με τους ανατολικούς πεσσούς του ναού. Ανάλογο τοιχίο διακρίνεται σε παλιά φωτογραφία του Άη Κυργιάννη στον Αλικιανό Κυδωνίας, ναού σταυροειδούς εγγεγραμμένου που έχει αποδοθεί επίσης στον Ιωάννη τον Ξένο. Τα τοιχία αυτά δεν φέρουν ίχνη από υπερκείμενη κατασκευή και κατά τον συγγραφέα αποτελούν ενδείξεις για το ότι το χαμηλό τέμπλο, άρα και η ορατότητα του ιερού από το εκκλησίασμα, διατηρήθηκε στην Κρήτη μέχρι και τον 14ο αιώνα.

Στη συνέχεια εξετάζονται εκείνες οι τοιχογραφίες, των οποίων η θέση στον ναό, το θέμα και το μέγεθος δείχνουν ότι προοριζόνταν για προσκύνηση. Η παλαιότερη σωζόμενη παράσταση αυτού του είδους χρονολογείται στον 11ο αιώνα και βρίσκεται στον ημιερειπωμένο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό της Αγίας Βαρβάρας στα Λατζιανά Κισάμιν. Στον νότιο τοίχο εικονίζεται η επώνυμη αγία, ολόσωμη και σε μετωπική στάση, μέσα σε γραπτό πλαίσιο που μιμείται γλυπτό προσκνητήριο. Κρίσιμη μαρτυρία για τη λειτουργία των παραστάσεων αυτής της κατηγορίας προσφέρει ο τετράστυλος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός της Παναγίας στο Φόδελε Μαλεβιζίου. Ο ναός χτίστηκε τον 11ο αιώνα στο κεντρικό κλίτος τρίκλιτης βασιλικής, ενδεχομένως του 8ου αιώνα. Σώζει τοιχογραφίες του 11ου και 13ου αιώνα. Κατά την τοιχογράφηση του 13ου αιώνα, στις δυτικές όψεις και των δύο ανατολικών πεσσών, που πλαισιώνουν την είσοδο του βήματος, εικονίστηκε ολόσωμη Παναγία, στον βόρειο πεσσοί στον τύπο της Οδηγήτριας, ενώ στον νότιο ως Γλυκοφιλούσα. Η επανάληψη του θέματος δείχνει κατά τον συγγραφέα κάτι παραπάνω από την επιθυμία να τονιστεί η σημασία της επώνυμης του ναού Θεοτόκου: υποδηλώνει μάλλον ότι ακόμη τον 13ο αιώνα δεν είχε σταθεροποιηθεί η εικονογραφία στον χώρο προ του βήματος, ώστε σε αντιστοιχία με την Θεοτόκο να εικονίζεται και ο Χριστός. Παρόμοια ρευστότητα δείχνει και η απουσία σταθερού φράγματος ανάμεσα στον κυρίως ναό και το ιερό.

Obscured by Walls The Bēma Display of the Cretan Churches from Visibility to Concealment

Athanasios Mallis

Περισσότερο αποκαλυπτική είναι η διευθέτηση του αντίστοιχου χώρου στον ναό του Αγίου Παντελεήμονα στην Πηγή Πεδιάδας (άλλοτε Μπιζαριανώ). Ο ναός χτίστηκε τον 11ο αιώνα ως τετράστυλος σταυροειδής εγγεγραμμένος. Τον 12ο αιώνα τοιχογραφήθηκε η δυτική όψη των ανατολικών πεσσών που ορίζουν τον χώρο του βήματος, με παραστάσεις, βόρεια, του Χριστού και, νότια, του επώνυμου αγίου Παντελεήμονα, δηλαδή με μια εικονογραφική διευθέτηση απολύτως συμβατή με άλλα γνωστά παραδείγματα του βυζαντινού χώρου. Όμως η διάταξη αυτή είχε μικρή διάρκεια, γιατί, όταν κατά τον 14ο αιώνα η εκκλησία μετασκευάστηκε σε τρίκλιτη καμαροσκέπαστη, οι ανατολικοί πεσσοί χρειάστηκε να χαμηλώσουν για να δεχθούν αποτελεσματικότερα τις ωθήσεις της νέας κάλυψης. Τότε, παρά τη σημασία τους, οι παραστάσεις αποκεφαλίστηκαν. Τα εναπομείναντα λείψανά τους επιχρίστηκαν και η τοιχογράφηση του ναού μετά τη μετασκευή δεν περιέλαβε τους πεσσούς. Αξιοπαρατήρητο όμως είναι ότι ανάμεσα στους ανατολικούς πεσσούς δεν εντοπίστηκαν ίχνη τέμπλου και επομένως η διάταξη της λειτουργικά κρίσιμης αυτής θέσης του ναού κατά τον 14ο αιώνα είναι αδιάγνωστη.

Στον Άγιο Νικόλαο στα Κυριακοσέλια Αποκορώνου,

έναν μονόχωρο ναό με τρούλο, που χτίστηκε στο τέλος του 12ου και τοιχογραφήθηκε στις αρχές του 13ου αιώνα, σώζεται μια πιο συνεκτική μαρτυρία για τη σχέση των προσκυνηματικών παραστάσεων με το βήμα. Στον μικρό ναό τον χώρο του ιερού ορίζουν δύο παραστάδες που προβάλλουν από τους πλάγιους τοίχους. Αυτές έχουν τοιχογραφίες στις δύο συνεχόμενες πλευρές τους, τόσο στην όψη προς το εκκλησίασμα όσο και στην όψη προς την είσοδο του βήματος. Στις δυτικές όψεις εικονίζονται, ολόσωμοι και μετωπικοί, νότια ο επώνυμος άγιος Νικόλαος και βόρεια ο συνώνυμός του άγιος Νικόλαος Στουδίτης, ένας άγιος κρητικής καταγωγής που υπήρξε υπέρμαχος της Ορθοδοξίας την εποχή της εικονομαχίας. Στις όψεις που βρίσκονται αντικριστά η μία απέναντι στην άλλη, εικονίζεται, βόρεια, επομένως πλάι στον Στουδίτη, μετωπικός ολόσωμος Χριστός με την επιγραφή Αντιφωνητής και απέναντί του, πλάι στον επώνυμο άγιο Νικόλαο, μετωπική Βρεφοκρατούσα με την επιγραφή Ελεούσα. Η εικονογραφική αυτή διάταξη προοιωνίζεται, επομένως, το εικονογραφικό πρόγραμμα του μελλοντικού τέμπλου-εικονοστασίου. Στις αντικριστές όψεις των πεσσών δεν σώζεται κανένα ίχνος από στερέωση τέμπλου και οι τοιχογραφίες του Αντιφωνητή και της Ελεούσας πάνω στις όψεις αυτές αποκλείουν την ύπαρξη διαφράγματος, γιατί θα εμπόδιζε την προσέγγιση των πιστών στις δύο κατεξοχήν προσκυνηματικές παραστάσεις. Προκύπτει ότι ακόμη και τον 13ο αιώνα η θέαση των χειρισμών που τελούνταν στο βήμα ήταν ελεύθερη. Ο Μαΐλης εκτιμά ότι η απουσία διαφράγματος ήταν ακόμη εκείνη την εποχή συμβατή με τον κανόνα, καθώς το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού απηχεί την κωνσταντινουπολίτικη ορθοδοξία, όπως συνάγεται από την προβεβλημένη θέση του υπερασπιστή της στουδίτη αγίου.

Το συμπέρασμα του συγγραφέα είναι ότι στην Κρήτη επέζησαν αρχαιότερες παραδόσεις που δεν είχαν ανάγκη τον μόνιμο διαχωρισμό του βήματος από τον κυρίως ναό. Ερμηνεύει την πολυτυπία που εμφανίζεται τόσο στην περιοχή του τέμπλου όσο και στη χωροθέτηση των προσκυνηματικών απεικονίσεων ως αποτέλεσμα μιας αντίστοιχης ρευστότητας των λειτουργικών επιτελέσεων. Ως τεκμήριο ανασύρει μια σημαντική γραπτή πηγή: το ερώτημα ενός κρητικού ιερέα προς τον αρχιεπίσκοπο Κρήτης Ηλία (γύρω στο 1120) σχετικά με τον τρόπο τέλεσης της ακολουθίας της Προσκομιδής. Ο ιερέας βρισκόταν σε σύγχυση, καθώς οι διατάξεις των παλαιών τυπικών δεν συμφωνούσαν με τις πρακτικές που ακολουθούσαν ορισμένοι συνάδελφοί του. Ο ιεράρχης του απάντησε ότι πρέπει να ακολουθεί τις επίσημες οδηγίες, το ερώτημα όμως δείχνει, όπως εύστοχα σχολιάζει ο συγγραφέας, ότι

τον 12ο αιώνα εισάγονταν λειτουργικές καινοτομίες που δεν ήταν εύκολο να αφομοιωθούν (σ. 51).

Επέμεινα σε αυτό το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου, γιατί παρουσιάζει σημαντικό και σπάνιο υλικό αλλά και γιατί διαγράφει με σαφήνεια τον προβληματισμό του συγγραφέα για τη διαδικασία μετεξέλιξης του τέμπλου κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή.

Το δεύτερο κεφάλαιο, με τίτλο «Frescoes as prostration images on the lateral walls of Cretan churches of the 13th-15th century», επικεντρώνεται στις προσκυνηματικές παραστάσεις. Τα παραδείγματα που συζητούνται, αφορούν κυρίως μονόχωρους ναούς, οι οποίοι, μετά τον 13ο αιώνα, κατακλύζουν την Κρήτη. Είναι κυρίως εκκλησίες μικρών διαστάσεων, καμαροσκέπαστες, κατάγραφες, ενώ ο αρχιτεκτονικός τους τύπος –σε αντίθεση με τους τρουλαίους ναούς που έχουν πεσσούς ή/και παραστάδες– δεν αφήνει πολλά περιθώρια επιλογής για τη θέση των προσκυνηματικών παραστάσεων: αναγκαστικά τοποθετούνται στους πλάγιους τοίχους. Σώζεται μεγάλος αριθμός τέτοιων παραστάσεων. Συνήθως εμφανίζονται ανά ζεύγη. Οι επικρατέστεροι συνδυασμοί είναι Δέηση και επώνυμος άγιος, ή Παναγία και επώνυμος άγιος. Εξετάζεται η θέση αυτών των παραστάσεων ως προς το βήμα αλλά και ως προς τις εισόδους του κτηρίου, δηλαδή σχολιάζονται σε σχέση με την πορεία του εισερχόμενου πιστού. Παρουσιάζεται συστηματικά ο τρόπος με τον οποίο οι παραστάσεις αυτές προβάλλονται περισσότερο από τις υπόλοιπες: είτε πλαισιώνονται από γραπτά τόξα, συχνά απομιμήσεις γλυπτών πλαισίων, είτε τοποθετούνται σε τυφλά αφιδώματα που συχνά ποικίλλουν στον εσωτερικό χώρο των μικρών ναών. Παρουσιάζονται, επίσης, ελάχιστα παραδείγματα τρουλαίων ή σταυρεπίστεγων ναών που έχουν προσκυνηματικές παραστάσεις σε πλάγιους τοίχους.

Στους ναούς που εξετάζονται στο κεφάλαιο αυτό, δεν εντοπίστηκαν ίχνη αρχικού σταθερού τέμπλου. Σε αρκετούς μάλιστα από αυτούς ο χώρος του βήματος διαχωρίζεται από τον κυρίως ναό με γραπτή κατακόρυφη διακοσμητική ταινία, η οποία οδηγεί στην υπόθεση ότι δεν στερεωνόταν στη θέση αυτή μόνιμο διάφραγμα. Ο συγγραφέας συσχετίζει τη διάταξη αυτή με εκείνη σε ναούς της ίδιας εποχής στον νησιωτικό χώρο, που βεβαιωμένα δεν είχαν τέμπλο. Στις λειτουργικές διατάξεις ενός κυπριακού τυπικού ο Μαΐλης εντόπισε περιγραφή της προσκύνησης του λειτουργού μπροστά στις «κιγκλίδες» του βήματος. Αυτή η αναφορά τον οδηγεί στην υπόθεση ότι και στην Κρήτη μπορεί να χρησιμοποιούσαν χαμηλό κινητό διάφραγμα που δεν έχει αφήσει ίχνη. Αλλά και σε αυτή την περίπτωση η τράπεζα της προθέσεως –συνήθως μια μικρή κόγχη

στις εκκλησίες αυτού του τύπου— θα ήταν ορατή από το εκκλησίασμα, δηλαδή η απόκρυψη του ιερού δεν είχε ακόμη γενικευθεί. Σημαντική για τις συνεχείς μεταβολές γύρω από τον ιερότερο χώρο των ναών είναι η παρατήρηση του συγγραφέα ότι, όταν σε νεότερες εποχές στους ναούς αυτούς προστέθηκε σταθερό ξύλινο τέμπλο, προφανώς εφοδιασμένο με εικόνες, η σημασία των προσκνηματικών τοιχογραφιών στους πλάγιους τοίχους ξεχάστηκε και πολλές από αυτές καταστράφηκαν, για να ανοιχθούν στη θέση τους παράθυρα. Τέτοιες αλλαγές έμμεσα μαρτυρούν ότι η αρχική διάταξη αντιστοιχούσε σε παλαιότερους τρόπους επιτέλεσης της τελετής της Προσκομιδής και σε παλαιότερη διαδικασία της προσκύνησης των εικόνων, που επέζησαν στην Κρήτη έως και τον 15ο αιώνα.

Ο Μαΐλης χαρακτηρίζει αυτή την επιβίωση εύστοχα *αρχαϊσμό*, όμοιο με εκείνον που έχει διαπιστωθεί αρχαιολογικά στη Χάλκη, την Τήλο αλλά και τη Νάξο (σ. 99). Εξαρτά, μάλιστα, αυτόν τον λειτουργικό αρχαϊσμό με τον θεωρούμενο αρχιτεκτονικό αρχαϊσμό των μονόχωρων ναών (*proven archaism*, σ. 100). Η εξήγηση αυτή έρχεται όμως σε κάποια αντίφαση με όσα συζητήθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο: την απουσία τέμπλου σε ναούς με πιο σύνθετα αρχιτεκτονικά σχέδια, μέχρι και τον 14ο αιώνα, γεγονός που δείχνει μάλλον μια επίμονη τοπική λειτουργική παράδοση. Ως προς τον «αρχαϊσμό» του αρχιτεκτονικού τύπου, πρέπει, εξάλλου, να σημειωθεί ότι, μολονότι αναμφίβολα τα μικρού μεγέθους μονόχωρα οικοδομήματα αποτελούν τη στοιχειωδέστερη μορφή εσωτερικού χώρου σε όλες τις εποχές, οι μονόχωρες εκκλησίες που κατακλύζουν την Κρήτη από τον 13ο αιώνα και μετά, χαρακτηρίζονται από κατασκευαστικές καινοτομίες: οξυκόρυφα τόξα και καμάρες, μορφές άγνωστες πιο πριν σε όλο τον βυζαντινό χώρο, και συχνά με περίτεχνα λαξευτά θυρώματα σε αδιαμφισβήτητο γοτθικό ύφος. Η οικειοποίηση από τα τοπικά συνεργεία μιας αναμφίβολα εισηγμένης οικοδομικής τεχνολογίας δείχνει την προσαρμοστικότητα, τη δεξιοτεχνία και τον δυναμισμό των οικοδομικών συνεργείων, ιδιότητες στις οποίες μάλλον δεν ταιριάζει ο χαρακτηρισμός του «αρχαϊσμού», της εμμονής δηλαδή στις παλαιές πρακτικές.

Αν όμως δεχθούμε ότι ο αρχαϊσμός δεν αφορά την αρχιτεκτονική αλλά μόνο την τέλεση της ακολουθίας της Προσκομιδής σε κοινή θέα, τότε δεν μπορούμε να μη σκεφθούμε ότι αυτή προσομοιάζει με τους λειτουργικούς χειρισμούς της λατινικής λειτουργίας. Αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι η διατήρηση του τελετουργικού αρχαϊσμού μέχρι και τον 15ο αιώνα μπορεί να τροφοδοτήθηκε, ασυναίσθητα ή όχι, και από τις πρακτικές της αντίπαλης

Εκκλησίας, σε τελευταία ανάλυση από τη συνύπαρξη των δύο χριστιανικών ομολογιών και τελετουργιών στον ίδιο τόπο. Προς την κατεύθυνση αυτή οδηγεί και η μαρτυρία του αυτόπτη Ιωσήφ Βρυννίου, ο οποίος αγανακτούσε, επειδή έβλεπε να τελείται η λειτουργία σε ορθόδοξους ναούς της Κρήτης με ανοιχτό βήμα, πράγμα που θεωρούσε λατινική παρέκκλιση (σ. 128-129). Η μαρτυρία αυτή μας παρακινεί να στραφούμε από το κέλυφος, όποια χαρακτηριστικά και αν έχει αυτό, σε όσα διαδραματιζόνταν στον εσωτερικό χώρο των μικρών ναών, τους χειρισμούς και τις κινήσεις των ανθρώπων, οι οποίες ανταποκρίνονταν σε συνήθειες και συναισθήματα, ήταν δηλαδή πολυσύνθετα πολιτισμικά φαινόμενα.

Ζητήματα ομολογιακού χαρακτήρα εξετάζονται στο επόμενο κεφάλαιο, με τίτλο «The masonry temple of Crete (14th-15th century). A Provincial solution or a confession of faith?». Ο συγγραφέας έχει ήδη παρουσιάσει σε άλλη μελέτη του [ΔΧΑΕ ΛΣΤ΄ (2015), 111-144] τα χτιστά τέμπλα της Κρήτης. Τα παλαιότερα από αυτά χρονολογούνται στις αρχές του 14ου αιώνα και είναι προσθήκες σε προϋπάρχοντες ναούς. Οι τοίχοι που διαχωρίζουν το βήμα από τον ναό αφήνοντας ένα άνοιγμα στο κέντρο τους για την Ωραία Πύλη, ποικίλλουν σε ύψος, αλλά πάντοτε εμποδίζουν τη θέαση προς το εσωτερικό του βήματος. Τα περισσότερα χτιστά τέμπλα της Κρήτης έχουν τοιχογραφίες μόνο στη δυτική όψη, εκείνη προς το εκκλησίασμα. Παράλληλα με τη μορφή των διαχωριστικών τοίχων, εξετάζεται και η εικονογραφία τους, σε συσχετισμό μάλιστα με τις προσκνηματικές απεικονίσεις στους πλάγιους τοίχους των ίδιων ναών, εφ' όσον υπάρχουν. Γίνονται παρατηρήσεις για τους εικονογραφικούς συνδυασμούς, οι οποίοι πιστοποιούν μια μεταβατική φάση πριν από την αποκρυστάλλωση του κανόνα των προσκνηματικών παραστάσεων επάνω στο ίδιο το τέμπλο.

Χτιστά τέμπλα απαντούν κυρίως στην ορεινή ενδοχώρα του νησιού. Μεγαλύτερη είναι η πυκνότητά τους στη δυτική Κρήτη, στην επαρχία Σελίνου. Η διασπορά τους φαίνεται να επιβεβαιώνει την επικρατούσα άποψη ότι τα χτιστά τέμπλα αποτελούν μια επαρχιακή, φθηνή λύση. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι, με δεδομένη την τοπική παράδοση, τα χτιστά τέμπλα δείχνουν την προσαρμογή στα ισχύοντα στον υπόλοιπο βυζαντινό κόσμο, η οποία εμφανίζεται κυρίως σε περιοχές όπου μαρτυρείται η εμφατική ορθοδοξία του πληθυσμού. Αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα στη δυτική Κρήτη, όπου η σχετική γειτνίαση με τη νότια Πελοπόννησο διευκόλυε την επικοινωνία και τη μεταφορά των εκεί συνηθειών. Ερμηνεύει, δηλαδή, την εμφάνιση των χτιστών τέμπλων ως εισαγωγή και όχι ως αποτέλεσμα

εσωτερικών αντιπαραθέσεων για την ορθοδοξία, αν και τέτοιες αντιπαραθέσεις είναι τεκμηριωμένες και δεν σχετίζονται μόνο με την παρουσία του Ιωσήφ Βρυννίου στην Κρήτη. Η «καινοτομία» σταθερών, υψηλών και εικονογραφημένων τέμπλων είναι κατά τεκμήριο ομολογία πίστεως, όπως υπονοεί και ο τίτλος του κεφαλαίου. Επειδή όμως η ομολογία πίστεως είναι αναγκαία εκεί που η ορθή πίστη κινδυνεύει, προκύπτει ότι η απουσία τέμπλου –παρά τη μακρά παράδοσή της– εκλαμβανόταν, από μια χρονική στιγμή και μετά, ως σχισματική απόκλιση. Συνήθως η «ορθή πίστη» προστατεύεται από την εμμονή στην οικεία παράδοση, ενώ απειλείται από τις καινοτομίες. Στη θρησκευτική ζωή της υπό βενετική κυριαρχία Κρήτης οι έννοιες συχνά αντιστρέφονται.

Η ύπαρξη δύο χριστιανικών ομολογιών, αντίπαλων μεν αλλά σε συνύπαρξη, δημιούργησε εκδηλώσεις θρησκευτικότητας που δεν πειθαρχούσαν πάντοτε στους κανόνες των εκκλησιαστικών εξουσιών. Σε τέτοιες περιπτώσεις έχει φανεί χρήσιμη η έννοια της αμοιβαίας πολιτισμικής διάχυσης. Συγκεκριμένα, η Sharon Gerstel υπέθεσε ότι τα αμφίγραπτα χριστά τέμπλα που απαντούν σε περιοχές της Πελοποννήσου και των νησιών, όπου εγκαταστάθηκαν Δυτικοευρωπαίοι, ενδέχεται να μιμούνται τους αμφίγραπτους πίνακες της αγίας τράπεζας (*retable*) στους λατινικούς ναούς της εποχής ή ακόμη και να εμπνεόνται από τα υψηλά διαφράγματά τους (*tramezzi*) που εξασφάλιζαν τον διαχωρισμό του ιερατείου από το εκκλησίασμα, χωρίς όμως να αποκρύπτουν τους λειτουργικούς χειρισμούς. Συζητώντας την άποψη της Gerstel, ο Μαΐλης αμφισβητεί την ομοιότητα των χριστών τέμπλων με τα «ρετάμπλ», δέχεται όμως ότι τα λατινικά *tramezzi* ενέπνευσαν μια άλλη κατηγορία κρητικών υψηλών τέμπλων, τις λίθινες λαξευτές κατασκευές που διαμορφώνονται ως τοξοστοιχία τριών ισοϋψών τόξων αυτές ο συγγραφέας τις εντόπισε σε τρεις ναούς και τις έχει παρουσιάσει με άλλη ευκαιρία. Τα τοξωτά ανοίγματά τους επιτρέπουν την άνετη πρόσβαση στο βήμα, υποστηρίζουν την τέλεση της Μεγάλης και Μικρής Εισόδου, αλλά μπορούν επίσης να κλείνουν με παραπετάσματα, εξασφαλίζοντας τη μυστικότητα της ορθόδοξης ακολουθίας της Προσκομιδής. Η μορφολογική ομοιότητα με γνωστά λατινικά *tramezzi* είναι πειστική και συνεισφέρει στην κατανόηση των πολυπολιτισμικών κοινωνιών, όπως στην περίπτωση αυτή, όπου το μορφολογικό δάνειο από τη λατινική παράδοση χρησιμοποιήθηκε για να προστατεύσει το τυπικό της ορθόδοξης λατρείας από τη λατινική παρέκκλιση επειδή, παρά τις ποικίλες αντιπαραθέσεις τους, οι δύο θρησκευτικές κοινότητες δεν ζούσαν σε στεγανά.

Στο επόμενο κεφάλαιο, με τίτλο «The transition towards

a synthesis: The testimony of a German pilgrim and its significance regarding the history of the templon in Crete», παρουσιάζεται μια σημαντική αφηγηματική και εικαστική μαρτυρία του 15ου αιώνα, πριν από την οριστική επικράτηση του τέμπλου σε μορφή εικονοστασίου.

Πρόκειται για την περιγραφή της θείας λειτουργίας σε μια ελληνική εκκλησία του Χάνδακα, γραμμένη από ένα γερμανό επισκέπτη της Κρήτης το 1486. Ο ιππότης Konrad Grünemberg (1442-1494) συνόδευσε τον δούκα της Βαυαρίας (Herzog Hans von Bayern) στο ταξίδι του στους Αγίους Τόπους. Όταν επέστρεψε στην πατρίδα του, έγραψε εκτενείς εντυπώσεις που σώζονται σε δύο –σύγχρονα με τη συγγραφή– εικονογραφημένα χειρόγραφα. Στον Χάνδακα, έναν από τους σταθμούς του ταξιδιού τους, ο δούκας θέλησε να παρακολουθήσει σε μια ελληνική εκκλησία τη λειτουργία και τις ψαλμωδίες της. Οι δύο ταξιδιώτες ξαφνιάστηκαν με όσα είδαν και άκουσαν. Όλα τους φάνηκαν αλλόκοτα και μετά βίας συγκρατούσαν τα γέλια τους, διηγείται με μεγάλη ενάργεια ο Konrad. Ένα στιγμιότυπο αυτής της λειτουργίας εικονογραφείται σε ένα από τα δύο χειρόγραφα του περιηγητικού κεμένου.

Η απεικόνιση αυτή είχε δημοσιευτεί από το 1908 στον δεύτερο τόμο του γνωστού έργου του Giuseppe Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, σ. 329, εικ. 380, (χωρίς όμως αναφορά στο κείμενο του περιηγητή), αλλά δεν σχολιάστηκε ποτέ από μελετητές της Κρήτης, ίσως επειδή έχει στοιχεία που την κάνουν να φαίνεται φανταστική. Χρωστάμε χάρη στον Μαΐλη για το ότι συσχέτισε το κείμενο με τη μικρογραφία που το εικονογραφεί. Εικονίζεται γενειοφόρος ιερέας που ιερούργει με τη βοήθεια της συζύγου του σε ρόλο διακόνου. Κοντά στην αγία τράπεζα στέκονται οι τρεις θυγατέρες τους, η μία από αυτές σε βαθιά προσκύνηση. Τέσσερις λαϊκοί με μακριές γενειάδες εικονίζονται με τις χαρακτηριστικές χειρονομίες των ψαλτών. Δύο μορφές με γυρισμένη την πλάτη στον θεατή υποδηλώνουν προφανώς τον δούκα και τον συνοδό του αφηγητή. Το κείμενο δίνει πολλά στοιχεία για την αμφίεση, την επιτέλεση, τις κινήσεις και κυρίως για το ακρόαμα. Εξόχως σημαντικό για το θέμα που απασχολεί τον συγγραφέα, είναι ότι ο αυτόπτης περιγράφει μια θεία λειτουργία κατά το ορθόδοξο τυπικό, με ακολουθία της Προσκομιδής, Μεγάλη Είσοδο, και ένζυμο άρτο (σ. 136), η οποία όμως τελήστηκε σε ναό χωρίς τέμπλο και με λαϊκούς, και μάλιστα γυναίκες, να κινούνται στον χώρο του βήματος.

Είναι φανερό ήδη από την πρώτη παρουσίασή της πριν μερικά χρόνια σε *Συμπόσιο της ΧΑΕ* ότι ο Μαΐλης ενθουσιάστηκε, και δικαίως, με τη μαρτυρία αυτή, επειδή η έκπληξη του αυτόπτη για ό,τι ξένο στις δικές του

παραδόσεις είδε, ενισχύει την αξιοπιστία της. Γι' αυτό είναι απορίας άξιο το ότι της αφιερώνει μόνο λίγα σχόλια και δεν επιμένει στην κριτική ανάγνωση της σημαντικής απεικόνισης. Αναμενόμενο βεβαίως είναι ότι το ενδιαφέρον του εστιάζεται στην απουσία τέμπλου στον ναό. Δύο εξηγήσεις θεωρεί δυνατές: είτε ότι ο «αρχαϊσμός» της επιτέλεσης επέζησε έως το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα, είτε ότι η λειτουργία που παρακολούθησε ο αφηγητής, αποτελούσε συνειδητή προσαρμογή του ορθόδοξου τυπικού στη διάταξη των λατινικών ναών. Κατά την εκτίμησή του μια τέτοια προσαρμογή θα σήμαινε ότι ο ναός είχε μάλλον ουνιτική ταυτότητα. Στη σκέψη αυτή οδηγείται από τον χρόνο και τον τόπο των περιγραφόμενων: μετά την ενωτική Σύνοδο της Φλωρεντίας του 1439, στον Χάνδακα λειτουργούσαν βεβαιωμένα ουνίτες ιερείς, όπως μας θυμίζει ο συγγραφέας, που παραθέτει τις βασικές πληροφορίες για τις φιλενωτικές κινήσεις στην Κρήτη και αναφέρεται στα κύρια σημεία των αντιπαραθέσεων για την ένωση των Εκκλησιών.

Παρά τη μεγάλη βιβλιογραφία για τους ουνίτες της Κρήτης και την Ένωση του 1439, γνωρίζουμε ακόμη ελάχιστα για το λειτουργικό τυπικό που ακολουθούσαν. Μπορούμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι αυτό θα ήταν ρευστό, όχι ακριβώς προσδιορισμένο από διατυπωμένους κανόνες. Το ερώτημα για την ταυτότητα της συγκεκριμένης λειτουργίας μένει, επομένως, ανοιχτό. Αλλά από τη στιγμή που τέθηκε, νομίζω ότι δεν θα ήταν άστοχο να συγκριθεί η διάταξη του ναού της γερμανικής αφήγησης και της απεικόνισής της με έναν υπάρχοντα κρητικό ναό για τον οποίο έχει προταθεί ουνιτική ταυτότητα. Πρόκειται για την Παναγία στον Πρίνο Μυλοποτάμου, κοντά στο Ρέθυμνο, για την οποία έχω στο παρελθόν υποθέσει ότι ιδρύθηκε ως ουνιτική, βασιζόμενη σε ενδείξεις μορφολογικές και εικονογραφικές, και λαμβάνοντας υπόψιν την ιστορική συγκυρία στην περιοχή του Ρεθύμνου και την ταυτότητα

του υποτιθέμενου κτήτορα. Ένας κριτικός έλεγχος εκείνης της επιχειρηματολογίας, που πάντως δεν αφορούσε το τέμπλο, υπό το φως της γερμανικής πηγής θα μπορούσε ενδεχομένως να οδηγήσει σε χρήσιμα συμπεράσματα. Εκτίμησή μου είναι ότι ο συγγραφέας απέφυγε τη συζήτηση, γιατί μάλλον διέβλεψε ότι θα τον οδηγούσε μακριά από τον «στρατηγικό» του στόχο που δεν ήταν άλλος από το να συγκεντρώσει, τελειώνοντας, τις μαρτυρίες για το ότι από τις αρχές του 16ου αιώνα το υψηλό τέμπλο καθιερώθηκε και στην Κρήτη και αποκρυσταλλώθηκε ως ο τόπος προσκύνησης των εικόνων. Όπως επιβεβαιώνει το τελευταίο του παράδειγμα, ένα περιστατικό διεκδίκησης του ίδιου ναού από τους ορθόδοξους της Ιεράπετρας και τους περιοδεύοντες φραγκισκανούς, μεταξύ του 1626 και του 1628, γνωστό από παλιά και συχνά σχολιασμένο, το υψηλό τέμπλο-εικονοστάσι ήταν πια το αδιαμφισβήτητο στοιχείο της ορθόδοξης ταυτότητας ενός ναού.

Το βιβλίο προσφέρει πλούσιο και άγνωστο υλικό, το οποίο αναδεικνύεται με ιδιαίτερο τρόπο χάρη στα εστιασμένα ερωτήματα που θέτει ο Θανάσης Μαΐλης. Ασφαλώς η κυριότερη συμβολή του είναι η τεκμηρίωση της μακράς πορείας και των παλινδρομήσεων, μέχρι την επικράτηση του υψηλού τέμπλου στην Κρήτη. Παράλληλα όμως το βιβλίο προσεγγίζει αφανείς όψεις της θρησκευτικής ζωής, όπως η διαδικασία προσκύνησης των εικόνων, και συμβάλλει στη γνωριμία μας με τη σχεδόν άγνωστη μεσοβυζαντινή γλυπτική του νησιού. Κυρίως, μας προσφέρει πολλές καλές ιδέες και ακόμη περισσότερες αφορμές για σκέψη. Στις αρετές του βιβλίου πρέπει να προσμετρηθεί και η πολύ διαφωτιστική φωτογραφική τεκμηρίωση.

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΣΙΟΥ

Ομότιμη καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης
gratsiou@uoc.gr

Katerina Ragkou, *Eastern Mediterranean Economic Networks in the Age of the Crusades: The Case of the Peloponnese* (Studies in Mediterranean Archaeology and Literature PB 189), Åström Editions, Nicosia 2020, XIV+198 σ. Περιλαμβάνεται βιβλιογραφία στις σ. 159-198. ISBN: 9789925745579.

Η ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ από τους Φράγκους της Δ΄ Σταυροφορίας επέφερε μια τεράστια στροφή στην ιστορία της χερσονήσου: ενώ μέχρι το 1205 η Πελοπόννησος αποτελούσε επαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, η εγκαθίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας

μετέτρεψε μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου σε ανεξάρτητη πολιτική οντότητα και έφερε σε στενή επαφή τον ελληνικό πληθυσμό του Μοριά με τους φράγκους κατακτητές. Καθώς, μάλιστα, το Πριγκιπάτο αποτέλεσε το κατ' εξοχήν σταυροφορικό κράτος στον ελλαδικό χώρο (και την